

(7) Berlin 1896: Utmaning från vänster

”Och resultatet?” frågar man kanske. Jag svarar med en annan fråga: ”Hvilka faktiska resultat ha i allmänhet kongresser att uppvisa?”

Lotten Dahlgren, 1896

I Tyskland fanns under 1800-talets slutår en aktiv allmänpolitisk liberal rörelse som arbetade för att lösa den sociala frågan med fredliga medel. Den verkade för statliga ingripanden på arbetsmarknaden. I Berlin märktes denna radikalism. Sociala reformer hade där traditioner sedan 1860-talet, när utspisningsställen för fattiga hade öppnats. De tyska universiteten tog del i denna breda rörelse för statligt ingripande; de så kallade katedersocialisterna var en aktiv grupp. Tyskland hade sedan 1891 ett nattarbetsförbud för kvinnor i industrin. Det hade antagits av riksdagen med flera gruppers bistånd, bland dem de socialdemokratiska ledamöterna. Lagstiftningen knöt an till rekommendationerna vid den internationella arbetarskyddskonferensen i Berlin 1890, även om frågan nationellt varit uppe till diskussion tidigare.¹

I september månad år 1896 hölls i Berlin Der internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen (Internationella kongressen för kvinnors arbeten och strävan). Liksom 1889 i Paris ville kvinnor i Berlin passa på att organisera en internationell kongress i samband med en utställning som lockade människor till staden. Industri- och hantverksutställningen Berliner Gewerbeausstellung var dragplåstret. I tävlan om att arrangera världsutställningar hade Berlin hamnat utanför. Denna anspråkslösare utställning lockade ändå drygt sju miljoner människor under sommaren 1896.

Friherre Hans von Berlepsch var utställningens hedersordförande. Han hade visserligen avgått som handelsminister tidigt under året, när han inte

1. Evans 1976:x; Många sociala reformer startades av kvinnor i Berlin, t ex Dick & Sassenberg 1993:348; Schmitt 1995a:91ff.

längre hade kejsarens stöd för en reformistisk socialpolitik, men kvarstod som galjonsfigur för utställningen. Industriutställningen ville som andra utställningar bidra till folkbildning och samhällelig debatt. Där fanns inga officiella kongresser, men vetenskapliga föredrag av experter var ett återkommande inslag. Inget av dem handlade om kvinnofrågan.²

Under 1890-talet hade kvinnors organisering i Tyskland börjat ta fart, parallellt med att allt fler kvinnor gick ut i avlönat arbete. Sedan 1894 pågick en radikaliserings inom den borgerliga tyska kvinnorörelsen. Ett av sina uttryck fick den i bildandet av den så kallade vänsterflygeln inom Bund Deutscher Frauenvereine (Tyska kvinnoföreningars förbund).³ Den flygeln stod bakom sammankallandet av kongressen i Berlin 1896.

Kongressens liberala och sociala ansats kom att utlösa spänningar som fanns inom den tyska kvinnorörelsen och vars orsaker delvis kan sökas i skillnader mellan Berlin och andra delar av Tyskland. Vid kongressen kan man ana en ambivalens beträffande arbetarskyddslagstiftning för kvinnor också inom vänsterflygeln av de borgerliga. Nattarbetsförbudet blev aldrig en programpunkt och därmed inte direkt diskuterat. Bara ett par talare nämnde det. Antagligen fanns en positiv inställning för ett kvinnoskydd bland vissa av de socialt intresserade kvinnor som stod bakom kongressen. Andra – mer inriktade på ekonomisk jämlikhet – var tveksamma eller negativa. Men ingen av arrangörerna ville störa den sköra harmonin mellan kvinnor under kongressen. De hade dessutom svårigheter med den bredare borgerliga kvinnorörelsen. Eftersom de ville göra denna kongress till en manifestation av kvinnors många verksamhetsfält och deras enighet, undveks nattarbetsfrågan.

Socialdemokratiska kvinnor däremot gjorde denna sensommar nattarbetsförbudet och skyddslagar för kvinnor till en fråga för att markera sin politik ”klara gränsdragning” till de borgerliga. Ett annat medel var att anordna en alternativ motkongress. Socialistiska representanter utnyttjade den oklara inställningen bland vänsterflygelns aktivister för att profilera sitt av-

2. *Die Frauenbewegung* (= *FBw*) nr 3 1896:27; Berlin hade växt snabbt, från 700 000 inneånare 1866 till 1 677 000 inneånare 1895. År 1896 var sommaren urusel. Det regnade 120 av utställningens 165 dagar och utställningen blev en ekonomisk förlust. Ändå kom 7 415 000 besökare. *Berlin und seine Arbeit* 1898:1–46, 76–101, 151–190.

3. Lüders, trol 1904; Kvinnorörelsens radikaliserings höll i sig till 1908. Den hade startat när de antisocialistiska lagarna upphörde 1890, samtidigt som industrialiseringen expanderade, många arbeten öppnades för kvinnor och den långa ekonomiska depressionen gick mot sitt slut. Evans 1976:x.

ståndstagande från hela den borgerliga kvinnorörelsen, vilket gjordes med referenser till England. Det landet hade, som nämnts ovan, varit det första att införa speciella skyddslagar för kvinnor och ett motstånd hade där politiskt artikulerats av den liberala kvinnorörelsen.⁴

Kvinnors organisering i Berlin fick företas under restriktioner som gjorde arbetet svårare än i andra länder. Tyska kvinnor var förbjudna att organisera sig politiskt eller tala vid politiska möten. Upprätthållandet av förbudet var godtyckligt och hade lokala variationer men varje kvinnoförsamling löpte risken att definieras som politisk och upplösas.⁵ Trots förbudet hade borgerliga och socialdemokratiska kvinnor tämligen väl lyckats organisera sig, men de visste att de måste gå försiktigt fram.

En vänsterborgerlig kvinnokongress

Kvinnokongressen kom till på initiativ av Lina Morgenstern, en 66-årig radikalborgerlig författarinna. Hon hade börjat som förespråkare för barnträdgårdar, det vill säga daghem för barn. 1866 hade hon inrättat de berlinska folksoppköken, som på 1890-talet var etablerade sociala institutioner.⁶ På 1870-talet hade hon grundat Berliner Hausfrauenverein (Husmorsföreningen i Berlin). Dess verksamhet hade som ett av sina syften haft att sörja för billiga matinköp. Föreningen hade även kvinnoemancipatoriska tendenser. Dess namn kan ses som en täckmantel för ett politiskt projekt i en tid då kvinnor var förbjudna sådan organisering.

Lina Morgenstern hade framkastat sin idé om en internationell kongress tidigt under år 1896 vid ett möte med denna husmorsförening.⁷ En lokal-kommitté bildades snabbt. 10 000 inbjudningar med vidhängande program sändes ut över världen. De gick till alla tyska kvinnogrupper: de evangelisk-sociala kvinnorna, de ledande socialdemokratiska kvinnorna och nationellt inriktade kvinnogrupper. Avsikten var att samla alla kvinnor eftersom "kvin-

4. "reinliche Scheidung", Weiland 1983:292; Lewis & Rose 1995.

5. Frevert (1986) 1989:116ff.

6. Weiland 1983:173ff; Dick & Sassenberg 1993:283ff.

7. 1 januari, Berlin 1896:1; *FBw* nr 3 1896:27; två grupper i Berlin arrangerade: "Frauenwohl" och "Berliner Hausfrauenverein", *Vorwärts* 22/9 1896; *FBw* nr 18 1896:165; [UW:] Det tyska ordet *Hausfrau* kan också tolkas bredare, som "frun i huset", utan att enbart syfta på husmoderlighet. Kanske skulle föreningens namn lika väl kunna översättas Gifta kvinnors förening.

norörelsen inte är en partifråga utan angår alla av kvinnligt kön”, enligt kongressarrangörerna.⁸

Minna Cauer, den andra centralpersonen i organiseringen av kongressen, menade att syftet var att jämföra hur långt kvinnors bemödanden kommit i olika kulturländer. Det var inte meningen att lyfta fram skiljaktigheter. I en artikel om kongressen framhöll hon mer offensivt att ”socialpolitiska” tendenser kunde spåras rakt igenom kongressprogrammet. Cauer var ledaren av vänsterflygeln inom den borgerliga kvinnorörelsen. Hon var illa sedd av dem som tillhörde den moderata majoriteten i Tyska kvinnoförningars förbund. Hennes vilja till samarbete uppskattades varken av den moderata eller den socialdemokratiska sidan.⁹

Käthe Schirmacher, tysk journalist bosatt i Paris, hade deltagit i den internationella feministkongressen i Paris i april samma år och där inbjudit alla till Berlin. Kongressen besöktes av personer från många länder i Europa och dessutom från USA. Någon förteckning över deltagarna finns inte i det tryckta kongressprotokollet. Sammanlagt delades 1700 deltagarkort ut och de öppna sektionensmötena besöktes vardera av ungefär 200 personer, både män och kvinnor.¹⁰

Eftersom inbjudan utgått från vänsterflygeln inom kvinnorörelsen, som benämnde sig själv radikal, vägrade andra tyska kvinnoorganisationer att offentligt delta, även om de inte förbjöd sina medlemmar att enskilt besöka

8. "[...] da die Frauenbewegung keine Parteisache ist, sondern das ganze Geschlecht angeht." Berlin 1896:2.

9. Kommittén bestod av tjugo kvinnor: Frau Lina Morgenstern, Frau Minna Cauer, Frau Hanna Bieber-Böhm, Frau Eliza Ichenhäuser, Frau Roslie Schoenflies, Frau Stromer, Frau Lydia Schlesinger, Frl Agnes Bluhm, Frl Elvira Castner, Frau Jean Christ-Gutbier, Frau Hedwig Dohm, Frau Maria Gubitz, Frl Laura Hermann, Frau Bürgermeister Margarethe Kirschner, Frau Maybaum, Frl Marie Raschke, Frau Rosenheim, Frau Jeannette Schwerin och Frau von Witt. En stödgrupp på ytterligare tjugonio kvinnor deltog, Berlin 1896:1f; Lina Morgenstern hade hand om agitationen, Minna Cauer höll i kontakterna med pressen, Margarethe Kirschner tog hand om sociala arrangemang, *FBW* nr 13 1896:128; "sozialpolitisch", *FBW* nr 20 1896:177ff; Braun-Gizycki 1896:3; Weiland 1983:61ff.

10. Enl förordet var följande länder representerade: Belgien, Danmark, England, Finland, Frankrike, Holland, Italien, Ryssland, Sverige, Schweiz, Ungern, Österrike samt ryska Polen, ryska Baltikum och ryska Armenien. Berlin 1896: Vorwort; Från Sverige skymtar via innehållsförteckningen endast Fredrika-Bremer-förbundets Lotten Dahlgren. Med reservation för att de kanske inte var personligen närvarande, fanns kvinnoaktivister från många länder nämnda, bl a Millicent Garrett Fawcett och Helen Blackburn, båda från England, Eugénie Potonié-Pierre och Mme Vincent, Frankrike, Eli Möller, Danmark, Alexandra Gripenberg, Finland, Therése Schlesinger-Eckstein, Österrike, Marie Popelin, Belgien och Maria Montessori, Italien, Berlin 1896: Inhaltsverzeichnis samt 2; *Vorwärts* 22/9 1896; Schirmachers rapport om denna kongress i *FBW* nr 8 1896:77f; Inbjudan i *JdF* nr 53 Mai 1896:3.

den. Tyska kvinnoföreningars förbund ville inte medverka som arrangör, trots att Lina Morgenstern var en av dess medlemmar. Efter bildandet 1894 hade majoriteten inom förbundet haft flera interna kontroverser med vänsterflygeln. Oenigheten gällde hur mycket och öppet förbundet skulle arbeta för rösträtt och hur det skulle kanalisera sitt arbete för att få den officiella reglementeringen av prostitution upphävd. Dessutom var förbundet inte enigt i frågan om kvinnliga arbetare i industrin; skulle det enbart stödja dem eller försöka uppnå ett samarbete med dem? Inte heller den evangelisk-sociala kvinnoorganisationen, under ledning av Elisabeth Gnauck-Kühne, ville medverka i kongressen.¹¹

De socialdemokratiska kvinnorna avvisade att sända delegerade med motiveringen att ”kvinnofrågan bara var en del av den sociala frågan”. Spetsigt uttryckte de att kongressen inte heller skulle behandla hela kvinnofrågan utan endast ”damfrågan”.¹² Socialisten Clara Zetkin var nöjd med splittringen av de borgerliga. Hon karakteriserade organisatörerna som ”en grupp präglad av socialreformistisk iver” som knappast hade någon betydelse inom den borgerliga kvinnorörelsen. Zetkin ville inte heller ha något samarbete med denna vänsterflygel. Den delade inte hennes socialistiska samhällsanalys om klasskamp och kapitalistiskt förtryck. Zetkin gick därför skarpt tillrätta med de socialdemokrater, som såg positiva drag i vänsterflygelns arbete för sociala reformer. Det var från vänsterflygeln som socialister såg ett hot mot sin egen kvinnoorganisering. Själv skulle Zetkin trots sin kritik uppträda några gånger under kongressen på de möten, till vilka allmänheten hade tillträde.¹³

De arrangerande tyskorna ville höja den tyska medvetenheten om kvinnosaken och visa utlandet att Tyskland hade en betydelsefull kvinnorörelse. Som en underström gick förhoppningar om en jämlikhet med män. Men kongressens avsikter formulerades försiktigt i försöken att få med sig så många som möjligt. Minna Cauer uttryckte, som redaktör för tidskriften

11. Berlin 1896:2; *FBw* nr 20 1896:190f; Weiland 1983:55; 273ff; Om den vänstra flygeln, Lüders 1904, särskilt 25 och 55ff.

12. ”die Frauenfrage nur ein Theil der sozialen Frage [ist] [...] ”die Damenfrage”, Braun-Gizycki 1896:3.

13. 1. *Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896; enligt *Vorwärts* hade den konservativa *Kreuz-Zeitung* och den liberala *Vossische Zeitung* också skrivit om kongressen; ”sozialreformerlich angehauchten Gruppe” (767), *Die Neue Zeit* 1897:783ff; om ”reinliche Scheidung”, Schmitt 1995a:63ff; Weiland 1983:108, 134, 292.

Die Frauenbewegung, sin uppgivenhet och irritation över den kallsinnighet den tyska kvinnorörelsen i stort hade visat kongressen. Arrangörernas hårda villkor – motstånd från andra organiserade kvinnor liksom en oklar legal ställning för kongressen – påverkade deras möjlighet att betona sina radikala idéer. Deras program hade fått underställas polisens godkännande, vilket färgade kongressens uppläggning, teman och val av talare.¹⁴ Försiktighet blev taktiken. Konfrontationer undveks.

Organisatorerna uppfattade det som ett officiellt erkännande att de fick hålla sin kongress i Berlins rådhus. Att rådhusets festsal, en manlig arena för högtidliga tillfällen, fick användas av kvinnor kunde ses som ett gott omen för kvinnosakens framtid, ansåg Minna Cauer.¹⁵ Kongressen disponerade åtta plenarsalar i vilka femton minuter långa föredrag gavs under olika teman. Åtta till tolv talare delade två eller tre timmar vid varje tillfälle. Inga diskussioner fick förekomma.¹⁶

Förutom de slutna mötena tillkom tre möten till vilka allmänheten var inbjuden. Där fick man diskutera. Ett av de offentliga mötena handlade om reformklädsel och sedlighet, ett annat om pedagogik och ett tredje om folkbildning och arbeterskefrågan.¹⁷ Vid det sistnämnda mötet blev särlagar för kvinnor föremål för viss uppmärksamhet.

Lina Morgenstern uttryckte kongressens idé som att ”upphöja vårt kön och ge det dess rätta och värdiga ställning inom det mänskliga samhället”.¹⁸ Kvinnor skulle få uppfostran och utbildning och via detta uppnå en rättvist

14. Berlin 1896:Vorwort, 6; Cauers artiklar i *FBw* 1896:165ff, 177ff, 190f; Programmet hade underställts polisen i Berlin och blivit godkänt. Schirmacher 1896:750; Den vänstra flygeln kallades också för ”die Radikalen”, Weiland 1983:273.

15. Berlin 1896:3; *FBw* nr 13 1896:128 och nr 19 1896:177; [UW:] Frau Kirschner var gift med Berlins borgmästare, en privatallians som måste ha varit lämplig för att få använda rådhuset.

16. En välkomstafton i ”engelska huset” vid Mohrenstrasse samlade 1 300 kvinnor istället för väntade 600. Pressen var talrikt församlad. Programmet då, 19 september, bestod av ett kort välkomsttal av Lina Morgenstern, poesiläsning och tal av tre gäster, Frau Meissner-Diemer, Österrike, Elise A. Haighton, Holland och Elisabeth Saksjan, Armenien, Berlin 1896: Vorwort & Inhaltsverzeichnis & 4; om ”Englisches Haus”, ett värdshus med stora utrymmen, se Fontane (1860) 2002:87f; Den socialdemokratiska dagstidningen *Vorwärts* rapporterade att öppningsceremonin hållits, ansåg den dåligt organiserad och utrymmet smockfullt. Klädprakten irriterade: ”Zwischen den Seidenröcken und Brillanten fielen die schmucklosen Kleider der Vertreterinnen der erwerbenden und lernenden Frau, der Lehrerinnen und Studentinnen, gerade auf”, *Vorwärts* 22/9 1896.

17. Fredagen den 25 september: ”Volkserziehung und Arbeiterinnenfrage”, Berlin 1896:Inhaltsverzeichnis.

18. “[...] unser Geschlecht zu heben, ihm eine gerechte, würdige Stellung in der menschlichen Gesellschaft zu geben”, Berlin 1896:7.

värderad position. Morgenstern uttalade flera andra uppfattningar, vars tolkningar måste förbli lika dubbla. Hennes ord kan tolkas offensivt: kvinnor hade inte en rättvis ställning i samhället – det bör de få! Men de kan lika väl tolkas defensivt: kvinnornas orättvisa ställning förklaras genom att de ännu inte var värdiga något bättre – de behövde först utbildning. Som utbildade skulle de senare kunna inta sin rättmätiga plats i samhället. Morgenstern formulerade ingen strukturell kritik av det samhälle, som inte gav kvinnor sådan uppfostran och utbildning. Hon lade sina ord försiktigt. Hon utmanade inte staten mer än indirekt. Hon var diplomatisk. Det är ändå troligt att hennes inledningstal var en utmaning för många inom den tyska kvinnorörelsen eftersom det innehöll jämförelser mellan kvinnor och män och nämnde rättigheter som kvinnor saknade. Hennes försiktiga formuleringar gentemot staten bör förstås inom ramen för restriktionerna för kvinnors yttrandefrihet.

Morgensterns öppningstal¹⁹ skulle kunna tolkas som att kongressen hade ett mer radikalt syfte än det öppet deklarerade. Det dolda budskapet verkar ha varit jämlikhet mellan kvinnor och män. En sådan tolkning kan förklara andra kvinnoorganisationers rädsla för att förknippas med kongressen. De kände till Morgensterns åsikter sedan tidigare. Morgenstern nämnde i sitt tal gång på gång – men försiktigt – en jämlikhet inför lagen; det kunde handla om förhållandet mellan kvinnor och män på arbetsmarknaden men framför allt om utbildning och sedlighet:

Endast genom en laglig likställdhet av de båda könen, genom ett fredligt och likaberättigat arbete i gemenskap, genom ett fritt självbestämmande över rätten till arbete och rätt till yrkesval och utbildning, endast genom erkännandet av *en enda* moral och *en* sedlighet som omfattar alla, kan en gång i framtiden en lyckosam förbrödring av alla människor bli möjlig.²⁰

Ordvalet lät radikalt. Innehållet var abstrakt och lämnade öppet för tolkningar. Vilken var Morgensterns inställning till en reglering av kvinnors arbetsmarknad? Det är uppenbart att ord som likställdhet (*Gleichstellung*) och

19. Hölls 20 september 1896 i festsalen i det s k röda rådhuset (i rött tegel). Morgensterns tal, Berlin 1896:5ff; Lüders 1904, särskilt 55ff.

20. "Nur durch die gesetzliche Gleichstellung beider Geschlechter, durch friedliches und gleichberechtigtes Arbeiten in der Gemeinsamkeit, durch freie Selbstbestimmung im Rechte auf Arbeit, auf Berufswahl und Bildung, nur durch Anerkennung einer Moral, einer Sittlichkeit für alle wird dereinst eine beglückende Menschenverbrüderung ermöglicht werden." Berlin 1896:5.

likaberättigat (*gleichberechtigt*) var positivt laddade ord för Morgenstern och för många av hennes åhörare. De bör ha inneburit ungefär vad vi menar med ”jämlighet”. Eller låg dess betydelse närmare det sedan 1970-talet i Sverige använda begreppet ”jämslhdhet”, som kan tolkas bredare och ibland inbegripa hänsyn till det som benämnas som ”skillnader” mellan kvinnor och män?

Den rimliga tolkningen av Morgenstern är, att kvinnor och män borde ha lika viktiga, troligen också samma, positioner i arbetslivet och samma rättigheter. Om dessa skulle innefatta politiska rättigheter lät hon förbli osagt men ett sådant krav kunde läsas in av den som så önskade. *Arbetet* tycks vara det viktigaste för Morgenstern i detta avsnitt – ord som ”arbete” eller sammanställningar med det återkom flera gånger. Viktigt blev i hennes diskurs att *bestämma själv*, det vill säga en kvinna skulle kunna välja själv om hon ville arbeta för pengar eller inte. Historiskt och in i våra dagar har uttrycket ”välja själv” haft en speciell betydelse i en diskurs om kvinnor. Det används inte på samma sätt om män. Det har oftast varit förknippat med att en kvinna ansetts ha ett val mellan att själv förtjäna pengar till sitt uppehälle eller låta sin äkta man stå för lönearbetet medan hon ”valt” att ta ansvar för hushållet. En sådan dubbelhet kan märkas i Morgensterns tal. Hon levde i en kultur och i en klass där den gifte mannen borde vara och oftast var familjeförsörjaren. När hon talade om att en kvinna själv borde få bestämma utslöt hon inte att den gifte kvinnan valde hemarbetet som sin livsuppgift, tvärtom. Hon betonade att kongressen inte var fientlig mot män, vilket antydde att den inte alltför grovt ville utmana tidens uppfattningar om kvinnligt och manligt. Hon ville säkert också understryka att män var välkomna att arbeta för kvinnoemancipationen och att kvinnor inte skulle tro att de behövde ta avstånd från män för att de stödde hennes åsikter.

Talet underströk kravet på en gemensam moral för kvinna och man i en tid när debatten var intensiv om sedlighet och dubbelmoral, om reglementeringen av kvinnors prostitution och om mäns (men inte kvinnors) traditionella och lagliga rätt till utomäktenskapliga förbindelser utan följder för deras äktenskap. Att frasen ”förbrödring av alla människor” användes av Morgenstern när hon ville tala om integrering av kvinnor och män i en mänsklig gemenskap visar att någon debatt om ords bokstavliga betydelse ännu inte fördes. Att av hennes val av ordet ”förbrödring” dra slutsatsen att Morgenstern skulle vilja se en gemenskap efter en manlig norm är missvisande. San-

nolikt menade hon det motsatta. Med *en enda* moral ansåg hon och andra kvinnosakskvinnor att mannen borde följa det som antogs vara den kvinnliga sedligheten, den kvinnliga normen, nämligen att leva monogamt inom ett äktenskap eller i celibat utanför det.

Efter en inledning med en vag men påtaglig betoning av jämlikhet mellan kvinnor och män talade Morgenstern om kongressens målsättning. Hon välkomnade alla kvinnoorganisationer i vändningar som var föga förpliktigande:

Vi frågar inte efter skillnader i uppfattningar, inte heller efter en persons samhällsställning eller efter ett politiskt eller religiöst ställningstagande, inte efter nationalitet eller ras, utan för oss gäller det rent mänskliga, det människovärdiga och därför det gudomliga, för oss gäller trohet mot en övertygelse och självuppföring.²¹

Denna värtalighet pekar på att Morgenstern hade en uppfattning om att kvinnor bestod av en mångfald av grupper, klasser och raser. Kanske kan vi känna igen klanger från dagens debatter om mångfald? Men det gav inte någon indikation på vad kongressen ville åstadkomma utöver att vara allmänt tolerant. Och det avslutades med lovord över ett förhållningssätt som var förknippat med traditionell kvinnlighet, ”självuppföring”.

Lina Morgensterns översikt över kongressens innehåll underströk dess vaga avsikter och förhärligade klassiska kvinnliga dygder. Kvinnorörelsen satte ”vården och uppfostran av de svaga människoplantorna, barnen” högt på sin dagordning. Ett sunt familjeliv, grundat på de äkta makarnas lika rättigheter inför lagen när det gällde ansvar för barnens uppfostran, ingick i Morgensterns program. Barnen prioriterades, men jämlikhetsönskan återkom i detta sammanhang. Hon ville ge föräldrar lika rättigheter vis à vis barnet, i en tid då mannen var målsman över sin hustru och bestämde över barnets fostran och skolgång medan modern fick ta hand om den praktiska vårdsnaden. Det var radikalt. Initiativtagaren till kongressen utnämnde två frågor till de mest ”brännande”: frågan om lika rättigheter i alla dess aspekter *och* frågan om

21. "Wir fragen nicht nach Meinungsverschiedenheit, noch nach Stellung der Person oder nach politischem und religiösem Glaubensbekenntnis, nicht nach Nationalität oder Rasse, uns gilt das rein Menschliche, Menschenwürdige und darum Göttliche, uns gilt Überzeugungstreue und Selbstlosigkeit." Berlin 1896:5f.

lönearbetande kvinnors villkor och vad man borde göra för att förbättra dem. Det var provocerande. Båda dessa frågor hörde till de kontroversiella inom den tyska borgerliga kvinnorörelsen. Det var på grund av dem som en spricka mellan den vänstra flygeln och rörelsens majoritet uppkommit.²²

I socialdemokratiska kretsar ansåg man att Lina Morgensterns utläggning om allas likaberättigande hade varit utan innebörd: enbart pladder och skummande fraser.²³ Under kongressen skulle socialdemokratiska kvinnor göra provocerande diskussionsinlägg om hur annorlunda de såg på de flesta frågor. Ännu tydligare markerade de sin egen politik på sin parallella motkongress.

Temat ”arbeterskor” blev föremål för schismer och känslolagda debatter, kopplade till de politiska motsättningar som kongressen försökt undvika. Ett nattarbetsförbud hade införts för industriarbetande kvinnor i Tyskland år 1891 efter att ha figurerat i opinionsbildande debatter under flera decennier.²⁴ Fast deltagarna diskuterade kvinnors positioner på arbetsmarknaden undvek de nästan helt nattarbetet. Men arbetande kvinnors villkor togs upp på både ett internt och ett öppet möte.²⁵

Socialdemokratiska kvinnor sökte konfrontation. Det gjorde Lily Braun, som hade anmält ett föredrag med rubriken ”Arbeterskefrågan” till det slutna mötet om ”Kvinnan i handel, industri och hantverk; yrkesskolor”. Braun valde att använda sin talartid på de sedvanliga 15 minuterna till en demonstration. Hon ansåg att hon fått för kort tid för sitt särskilt viktiga ämne. Istället använde hon tiden till att inbjuda kongressens deltagare till folkförsamlingar – en form av motkongress – på kvällstid. Där skulle de få diskutera fritt, lovade hon, och antydde att debatten var ofri på kongressen. Braun framhöll att kvinnofrågan måste lösas på ett socialdemokratiskt sätt. Hon förolämpade den borgerliga kvinnorörelsen när hon påstod att den inte utförde något viktigt arbete för arbetande kvinnor utan bara tänkte på att själva få rösträtt och doktorshattar.²⁶

22. "[...] für die Pflege und Erziehung der zarten Menschenknospe, des Kinders [...]" "[...] mit den brennenden Fragen der Rechtsstellung der Frauen vor dem bürgerlichen Gesetz und der ebenso brennenden Arbeiterinnen- und Lohnfrage." (6) Berlin 1896:5ff.

23. *Vorwärts* recenserade talet kort och avfärdande. Tidningen återgav däremot talet därefter, när Marie Stritt presenterade den tyska kvinnorörelsen, långt och högaktningsfullt. *Vorwärts* 22/9 1896.

24. Schmitt 1995a:19–108; Ayass 2000.

25. Internt möte: "Die Frau in Handel, Industrie und Gewerbe; Fachschulen", 23 Sept., Berlin 1896:Inhaltsverzeichnis & 191–233; Öppet möte: "Volkserziehung und Arbeiterinnenfrage", 25 Sept., Berlin 1896:388–409.

26. Brauns föredrag var anmält till det interna mötet. Det officiella protokollet återgav inte vad

Lily Brauns anförande hade varit väl förberett – så väl att det trycktes efteråt. De ”folkförsamlingar” som hon inbjöd till, var planerade i förväg. Hennes utspel mot borgerliga damer som sades enbart bry sig om ”damfrågan” ingick i den socialdemokratiska profileringen. Hennes framträdande möttes av både bifall och protester. Ordföranden Jeanette Schwerin, som ville se ett samarbete för arbeterskornas bästa och själv arbetade för sociala reformer, begränsade sig till att stillsamt kommentera talet genom att säga att många kvinnor nog skulle hörsamma Brauns inbjudan. Minna Cauer skrev efteråt att den provokativt framförda inbjudan varit onödig eftersom samma inbjudan tidigare skickats till kongressen. Effekten av Lily Brauns tal blev enligt Cauer negativ. Efter hennes angrepp beslutade organisatörerna att bojkotta de socialistiska folkförsamlingarna.²⁷ Denna bojkott av de ledande bakom kvinnokongressen kan kanske ses som en politisk seger för Braun; hon var ju ute efter att understryka att ett samarbete med de borgerliga var omöjligt. Det går att ytterligare problematisera Brauns framträdande. Braun hörde inte till de tre socialdemokratiska kvinnor som inbjudits att vara med på kongressen. Och hon var själv tämligen ny inom den socialdemokratiska rörelsen. Strax före sitt politiska avhopp till vänster hade hon samarbetat med Minna Cauer i startandet av tidskriften *Frauenbewegung*. Det kan ha funnits sammanvävda motiv till Brauns uppträdande; på det personliga planet ville hon kanske markera sitt nya engagemang genom att desavouera dem – och särskilt Cauer – som hon nyss hade lämnat och öppet visa på sin nya solidaritet med arbetarrörelsen.

Socialistiska talare från andra länder framträdde under kongressen. Relationen mellan lägren var spänd, och det fanns en förväntan på missförstånd från båda sidor. Therèse Schlesinger-Eckstein framträdde som representant för Allgemeinen Österreichischen Frauenvereins (Österrikes allmänna kvinnoföreningar). Personligen var hon, som Lily Braun, på väg att glida över till ett öppet ställningstagande för socialdemokratin. Under sin första dag på kongressen hade hon upplevt en episod, som hon tolkade som fientlig

Braun sa (fast hon lär ha utnyttjat sina 15 minuter) utan konstaterade att Braun inte ville hålla sitt föredrag eftersom tiden var för kort (202). Berlin 1896:191–233; En broschyr på 20 sidor innehåller vad Lily Braun sa på kongressen samt hennes tal vid en av kvällssammankomsterna, "Volksversammlung" (5), Braun-Gizycki 1896; 1. *Beilage zum Vorwärts* 23/9 1896.

27. *Vorwärts* 23/9 & 24/9 1896 & ("[...] Damenfrage [...]"), 3) Braun-Gizycki 1896; om Jeanette Schwerin bl a Schmitt 1995b:140f.

mot socialismen. När hon höll på att presentera kvinnorörelsen i sitt hemland och nådde till den socialdemokratiska delen, blev hon avbruten av ordföranden Lina Morgenstern. Schlesinger-Eckstein uppfattade det som om hon ombads förkorta sitt tal på grund av dess ”socialistiska färgning”, som den socialdemokratiska tidningen *Vorwärts* formulerade det. Hon hotade att lämna kongressen utan att hålla ett senare tal om arbeterskor i Wien. Men Minna Caer, vice ordföranden vid mötet, hade lugnat henne och fått henne att stanna. Intermezzot visar att spänningarna var stora, känsligheten uppdriven.

Schlesinger-Eckstein rapporterade trots detta i en annan session om en enkät med 300 arbeterskor i Wien, vilken avslöjat svält, utmattning och prostitution. Hon rekommenderade statliga ingrepp och förordade speciella lagar vid graviditet. Hon ville se en förbättrad fabriksinspektion, för att det nattarbetsförbud för kvinnor som existerade i Österrike sedan 1883 skulle tillämpas striktare.²⁸

Therèse Schlesinger-Eckstein var inte den enda av de utländska socialisterna som öppet stödde sär lagar för kvinnor. Florence Routledge från Women's Trade Union League i London kritiserade medelklassdamer som med hänvisning till jämlikheten motsatte sig arbetsrättsliga lagar för kvinnor. Hon misstrodde deras försvar av en abstrakt jämlikhet:

De ser alla lagar enbart för kvinnor, vilka inte innefattar män, som ett bedrägeri mot den teoretiska jämlikheten, på vars försvar de inriktat alla sina krafter och kunskaper.

Hon presenterade därmed sin tolkning av den polemik om en jämlikhet på arbetsmarknaden som förts i England mellan labour och representanter för kvinnorörelsen, bland andra Millicent Garrett Fawcett. Men inte heller i England gick skiljelinjen enkelt mellan socialister och andra, vilket diskussioner på kvinnokongressen i London 1899 kommer att visa.

Florence Routledge, liksom Therèse Schlesinger-Eckstein, såg med väl-

28. Berlin 1896:191–195; Schlesinger-Eckstein skrev om detta i sin självbiografi 15 år senare, vilket tyder på att hon hade tagit illa vid sig, Riemer & Fout 1983:97f, som citerar Popp 1912:125ff; Tre andra förberedda talare fick inte ens äntra talarstolen. Talartiden hade tagit slut helt. *Vorwärts* underbläste teorin om att socialister behandlades illa. "[...] durch die sozialistische Färbung die Rede unberuhigt [...]"; *Vorwärts* 22/9 1896; Grandner 1995.

vilja på särslag för kvinnor. Skillnaden var att Schlesinger-Eckstein hade ställt sig på den kvinnliga arbetarens sida och uppmärksammat hennes problem medan Routledge fastnade i den gängse socialistiska retoriken kring de problem lönearbetande kvinnor orsakade för facklig organisering och mäns lönenivåer. Routledges framställning var präglad av sympati för män, som fick se sina arbetsplatser invaderade av kvinnor och därmed tvingades att acceptera lägre löner. Fackföreningarnas viktigaste angelägenhet borde vara att förhindra att det ena könet underbjöd det andra, enligt henne.²⁹ Hennes analys innebar att mäns svårigheter med kvinnor bekräftades; den ställde ”kvinnor” mot ”arbetare” (och ”fackföreningar”) så att dessa blev varandra uteslutande. Kvinnor var inte ”arbetare”; män var det.

Doktor Maria Montessori, pedagog och kvinno-saxskvinna från Italien, gjorde ett inlägg som Minna Cauer betecknade som “[...] mycket socialistiskt utifrån en borgerlig ståndpunkt”. Vad hon framförde kunde knappast kallas för renlärigt enligt den tyska definitionen av socialism, utan var närmast ett uttryck för en oberoende feminism. Detta var antagligen vad Cauer definierade som borgerlig socialism. Man kunde uttrycka sig som Cauer i en tid när ännu inte någon viss politisk riktning hade lyckats att helt och hållet lägga beslag på ensamrätten till ordet ”socialism”.

Maria Montessoris inlägg kan ses som en tillrättavisning av Florence Routledges ordinärt socialistiska tal. Montessori tänkte – betonade hon – inte ”lämna kvinnorörelsen och gå över i det socialistiska lägret”; hon tänkte inte tala om arbetarens kvinna och hustru (*die Frau der Arbeiter*) utan om kvinnan som arbetare (*Arbeiterin*).³⁰ Montessoris föredrag var en blandning av agitation, analys och presentation av rader av lönetariffer. Hon anklagade kvinno-kongressen för att ha försummat miljoner arbeterskor och angrep familjelagstiftningen för att den gav mannen alla fördelar. Kvinnan uppfostrades till att ”underordna sig” (*Unterwürfigkeit*), inte till att försörja sig. Men om mannen

29. "Sie sehen in allen nur für Frauen und nicht auch für Männer erlassenen Gesetzen eine Verleugnung jener theoretischen Gleichheit, zu deren Verteidigung sie alle ihre Kräfte und Fähigkeiten aufgewendet haben" (200), Berlin 1896:195ff; *Vorwärts* 22/9 1896; Lewis & Rose 1995:104ff; Den österrikiska skyddslagstiftningen efterlevdes inte. Grandner 1995:157ff; Caine 1997:148ff.

30. Cauer skrev: "[...] sie sprach wie Frau Schlesinger-Eckstein sehr sozialistisch vom bürgerlichen Standpunkt vor." *FBw* nr 19 1896:180; "Ich trete damit nicht aus dem Gebiete der Frauenbewegung heraus, um in das sozialistische Gebiet einzutreten, denn ich beabsichtige nicht von der Frau des Arbeiters zu sprechen, sondern von der Arbeiterin." Berlin 1896:203.

en dag inte kunde försörja hustrun, då måste hon enligt lag försörja honom. Lagen gav en äkta man rätt att ge sig iväg och dyka upp flera år senare för att kräva sin äktenskapliga rätt till den egendom hans hustru hade arbetat ihop under hans frånvaro. Om en man dödade sin hustru för att hon varit otrogen såg lagen milt på det. Montessoris misstro mot de gällande lagarna ledde henne till att ifrågasätta om en enda ny lag inom arbetarskyddsområdet skulle kunna innebära en positiv förändring. Skulle ett nattarbetsförbud verkligen beskydda kvinnan? Hennes exempel ur det italienska arbetslivet visade att kvinnor länge fått utföra de tyngsta arbetena mot den lägsta betalningen. Hon kallade dem ”de undertryckta kvinnorna”. Deras låga löner var beviset. Och hon gick ännu längre i sin feministiska argumentering när hon hävdade att kongressens kvinnor precis som världens arbeterskor led av ”den förtryckande ojämlikheten med mannen”. Hon hävdade rättighetsprincipen: ”lika lön för lika arbete”.³¹

Montessoris analys hade jämlikheten som mål för kvinnors emancipation, kopplat till en stark medkänsla för arbeterskor. Den innehöll en tydlig missro mot mäns avsikter med allt slags lagstiftning.

Arbeterskornas villkor förblev en het fråga under en av kongressens öppna debattkvällar, med temat ”Folkbildning och arbeterskefrågan”. Minna Cauer satt ordförande. Samarbetet mellan borgerligt och socialistiskt organiserade kvinnor skulle upp till debatt och starka meningsskiljaktigheter förväntades. Cauer ville ”bevisa, att man kan ha helt olika uppfattningar i sak, utan att behöva bli fiender”.³²

Jeanette Schwerin, känd för sitt engagemang i arbeterskornas villkor, inledde och inbjöd socialdemokraterna till ett samarbete. Själv hade hon som reformator verkat för kvinnliga fabriksinspektörer på kvinnodominerade industrier. Vad hon sade på kongressen finns i några olika versioner, vilka antyder en önskan från kongressledningens sida att spela ner nattarbetsfrågan. Enligt kongressens tryckta protokoll preciserade Schwerin lämpliga områden

31. Montessoris föredrag: ”Ueber den Lohn der Arbeiterinnen”, Berlin 1896:202–212. ”Unterwürfigkeit” (203), “[...] auf uns allen die drückende Ungleichheit mit dem Manne lastet [...]” (211), “[...] unterdrückten Frauen [...]” (211), “[...] bei gleicher Arbeit gleicher Lohn.” (212); Eftersom inga resolutioner fick tas kunde man inte rösta om Montessoris förslag. Berlin 1896:191.

32. Debatten ägde rum under kongressens näst sista dag, fredagen den 25 mars. Berlin 1896:394ff, 403; “[...] zu beweisen, dass man sich sachlich sehr scharf auseinandersetzen kann, ohne dass deshalb Feindseligkeit zu sein braucht.” *FBw* nr 19 1896:180.

för en samverkan; kvinnoorganisationerna borde kunna enas om att arbeta för att kvinnor fick uppträda som vittnen i domstolar på samma villkor som män; kvinnor borde få ingå i juryn vid jurymål; och kvinnor borde anställas som vakter för kvinnliga fångar. En samordningsgrupp för att ordna med samarbetet borde väljas, och olika kvinnoorganisationer skicka sina representanter. Hon nämnde, enligt det officiella kongressprotokollet, ingenting alls om arbetarskyddslagar.³³ Ett annorlunda referat av Schwerins tal gav Minna Cauer i sin tidskrift *Frauenbewegung*, i ett nummer som utkom strax efter kongressens slut. Som en central punkt i Schwerins inlägg hade Cauer uppfattat arbetarskyddslagstiftningen. Cauers formuleringar var inte oklara: Jeanette Schwerin hade förespråkade särlagar för kvinnor och barn. Hennes krav hade gällt fem vidsträckta områden för samarbete: 1) omvandling av folkskolan till en enhetsskola, 2) anställning av kvinnliga fabriksinspektörer, 3) ”utvidgning av arbetarskyddslagstiftningen för att skydda kvinnor och barn”, 4) antagning av kvinnor till kommunala uppdrag och 5) organisering av arbeterskor. Cauers referat är troligen det mer korrekta eftersom Jeanette Schwerin var dokumenterat positiv till särlagar för kvinnor. Två år efter kongressen startade hon en ”Kommission für Arbeiterinnenschutz” inom Bund Deutscher Frauenvereine.³⁴ Mycket tyder på att hon talade positivt om särlagar för kvinnor redan 1896. Boken med det tryckta protokollet publicerades inte förrän 1897. Det verkar som om redaktionen för kongresskriften funnit det lämpligt att tona ner att arbetarskyddslagar hade blivit positivt nämnda.

Oavsett vilken version som bäst återger Schwerins ord så blev hennes inbjudan till samarbete – som väntat – inte väl mottagen av de socialdemokratiska deltagarna Clara Zetkin och Lily Braun. Zetkins svar var diplomatiskt avvisande. Flera gånger verkade hon nästan öppna för ett samarbete för att i samma mening förneka dess möjlighet. Som retorisk figur gav det hennes tal en mjuk framtoning även om hon stod fast i sitt totala motstånd mot samarbete. Zetkin kunde till exempel säga att på området politisk jämlikhet kunde kanske en viss samordning ske, men sedan påpeka att det var socialdemokrater som drivit frågan om kvinnors rösträtt i årtal medan kvinnokongressen inte ens vågat ta upp den på sin dagordning. Det är intressant att Zetkin nämnde

33. Berlin 1896:394.

34. Berlin 1896:393f; ”die Ausdehnung der Fabriksgesetzgebung zum Schutz der Frauen und Kinder” (189), *FBW* nr 19 1896:180ff; Weiland 1983:28ff & 247ff; Schmitt 1995b:140f.

rösträtten två gånger i sitt relativt korta anförande. Trots att hon menade att de sociala missförhållandena inte skulle upphöra utan en mera genomgripande samhällelig förändring, såg Zetkin inte sitt parti som främmande för en sådan politisk reform.³⁵ Clara Zetkins inlägg ingick i en diskurs om den principiella möjligheten av ett samarbete mellan socialister och borgerliga. Socialdemokraterna svarade ett klart nej medan de vänsterborgerliga arrangörerna försökte få fram ett ja. Socialisterna å sin sida avvisade samarbetet av ideologiska skäl, inte på grund av olika åsikter i sakfrågor.

Lily Braun fortsatte att markera motsättningen. Som argument framförde hon kritik av den engelska *settlement*-rörelsen, med hus och klubbar för kvinnor i fattiga kvarter. Hon såg dem som centra för konservativ politisk propaganda. Denna rörelses negativa inflytande på arbetarklassens kvinnor visade, enligt Braun, att ett klassöverskridande samarbete skulle leda till en konservativ politik också i Tyskland. Lily Braun kom även med en positiv hänvisning till arbetarskyddslag för kvinnor, när hon hyllade socialdemokrater som i riksdagen arbetade för kvinnors bästa:

Vi arbetar också, sedan många år, på vårt sätt för samma mål, för kvinnliga fabriksinspektörer, för en utvidgning av arbetarskyddslagstiftningen osv. Våra riksdagsmän är som bekant de som om och om igen i riksdagen har stött alla förslag som är till fördel för kvinnor.³⁶

Finskan Alexandra Gripenberg framförde en motsatt uppfattning. Hon var motståndare till nattarbetsförbudet. Som ung hade hon deltagit i den andra internationella kvinnokongressen i Washington år 1888 och var numera väl-etablerad inom den anglosaxiskt dominerade paraplyorganisationen International Council of Women. Hon gav vad hon menade var en ljus bild från ett samarbete över klassgränserna i Finland. Där hade en grupp arbetarkvinnor gett upp sin fackförening för att gå med i en politiskt blandad kvinnoorganisation.³⁷ Men inlägget skulle lika väl kunna tolkas som en illustration av

35. Det tryckta protokollet redigerades av Rosalie Schoenflies, Lina Morgenstern, Minna Cauer, Jeanette Schwerin och Marie Raschke. Berlin 1896:393ff.

36. "Wir arbeiten seit vielen Jahren auf unsere Weise auch für dieselben Ziele, für Anstellung weiblicher Fabrikinspektoren, für Erweiterung der Arbeiterschutzgesetzgebung u.s.w. Die Abgeordneten unserer Partei sind bekanntlich diejenigen, die immer und immer wieder alle Forderungen der Frauen einmütig im Reichstage unterstützen." (400) Berlin 1896:399f.

37. Berlin 1896:396f.

hur det gick till i praktiken när borgerliga kvinnor påverkade arbeterskor och förstörde ett begynnande fackligt arbete.

Mer blev inte yttrat om särlagarna under denna debatt. Den tog nämligen en annan vändning som lyfte fram hårdare politiska motsättningar. Anita Augspurg, tysk aktivist för kvinnlig rösträtt och vid sidan om Minna Cauer ledande inom vänsterflygeln, ville ha en samverkan om politiska rättigheter för kvinnor. Hon påpekade att kvinnokongresser i Chicago och Paris hade haft krav på rösträtt på dagordningen och att borgerliga såväl som socialdemokratiska kvinnor tycktes vara överens om saken. Men Augspurg skärpte tonen när hon talade om samhällsförändring. Hon tog avstånd från en socialistisk omvälvning eftersom den inte skulle kunna genomföras annat än med våld och blod. Själv var Augspurg pacifist och ansåg att revolutioner liksom krig var förödande. Hon försökte sedan släta över sin kritik genom att förklara sin respekt för de ideal som styrde socialdemokratin. Flera andra talare efter Augspurg attackerade socialismen. Minna Cauer försökte återställa lugnet och föra tillbaka debatten till ämnet ”arbeterskor”.³⁸ Det var inte lätt.

Mötet hade rört upp starka känslor. Att denna dag hade haft stor betydelse på kongressen, underströk Minna Cauer senare. Hon hade skött ordförandeskapet så neutralt som möjligt men lät efteråt förstå att hon varit irriterad på Lily Braun, som hon tyckte ”återupprepade sina angrepp på den borgerliga kvinnorörelsen [...]”. Cauers irritation kan ses i relation till deras gemensamma bakgrund som grundare av tidskriften *Frauenbewegung*. Att Lily Brauns ganska snart efter grundandet anslutit sig till den socialdemokratiska rörelsen och lämnat Cauer ensam med det redaktionella ansvaret kan inte ha varit enkelt för Cauer att ha en distans till.³⁹

Socialdemokraternas vägran att samarbeta med den radikala vänsterflygeln gjorde gemensamma aktioner omöjliga. Det hopp som funnits före kongressen var definitivt grusat. Den borgerliga publikens attacker på socialismen hade inte heller visat på någon välförankrad lust till samarbete bland kongressdeltagarna.

Kongressen hade varit oklar om arbetarskyddslagstiftning för kvinnor. De borgerliga tyskorna undvek frågan – med undantag för Jeanette Schwerin.

38. Berlin 1896:401ff; 1. *Beilage zum Vorwärts* 26/9 1896; Weiland 1983:38ff.

39. “[...] wiederholt die Angriffe auf die bürgerliche Frauenbewegung, [...]”, *FBw* nr 19 1896:180f.

Med tanke på hur öppet den hade diskuterats på kvinnokongresserna i Paris, tyder detta på att skyddslagstiftningen var kontroversiell. Denna tveksamhet skulle de socialdemokratiska kvinnorna använda för att framställa sig själva som kvinnovänligare än de borgerliga och för att markera sin ”klara gränsdragning” mot dem.⁴⁰

Socialistiska kvinnors folkförsamlingar – en motkongress

De tre socialdemokratiska så kallade folkförsamlingarna – som nämnts ovan i samband med Lily Brauns utspel – får ses som en kritisk dialog med kvinnokongressen. Än mer handlade de dock om att manifesterasocialdemokratinsom inflytelserik och annorlunda; församlingarna ville markera en socialistisk ”profil”. De socialdemokratiska kvinnorna var angelägna om att både för de tyska ”damerna” och för de utländska deltagarna manifesterasocialdemokratinsin styrka och sina åsikter. Folkförsamlingarna var också ett sätt att stärka den egna rörelsen inåt; omöjligheten av ett samarbete skulle motiveras och tydliggöras.

I Martens festsal i ölhallen i Friedrichshain i Berlins arbetarkvarter var trängseln stor redan en halvtimme före den utsatta mötestiden. Folk stod i gångarna och långt bak. Bredvid talarpanelen på podiet satt två representanter för stadens ordningsmakt, vilka dock aldrig ansåg sig behöva ingripa. Mötet denna septemberkväll 1896 avlöpte lugnt.⁴¹ Utländska besökare från kongressen hade infunnit sig men någon egentlig debatt kom aldrig till stånd.

Clara Zetkin talade om den borgerliga och proletära kvinnorörelsen. Hon betonade att det handlade om två skilda företeelser: medan de borgerliga talade om ”könsslaveri” talade de socialistiska om ”klasslaveri”. Klassintres-

40. Enl Quataert var kvinnorna inom den borgerliga rörelsen länge oeniga i frågan om ett arbetarskydd för kvinnor. Fortfarande vid sekelskiftet 1900 avvisade tysk medelklassfeminism speciell skyddslagstiftning på grund av principen om jämlikhet, med undantag för en liten ”radikal” grupp. Quataert 1979:40; Senare har Schmitt visat att i stort sett hela den tyska kvinnorörelsen omkring 1900 hade accepterat särslagstiftning. Schmitt 1995a; Enigheten framhölls gärna av samtida, t ex av Alice Salomon i *The International Congress of Women, London, July 1899*. Edited by [Ishbel Maria Gordon] Council of Aberdeen. London: T. Fisher Unwin, 1900, hädanefter = London 1899.

41. Folkförsamlingar hölls onsd 23 sept (med början klockan 20.30), fred 25 sept och en extra sönd 27 sept; den socialistiska tidningen *Vorwärts* – som är min källa jämte Schirmacher – rapporterade utförligt. Lily Brauns tal trycktes, Braun-Gizycki 1896; Schirmacher 1896:737–754; Braun & Zetkin (1899) 1979.

sena stod alltid över könsintressena, enligt Zetkin. Hon fann en större harmoni mellan kvinna och man i arbetarklassen. I de högre klasserna fanns en motsättning mellan kvinnor och män som var grundad i en egoistisk kamp om fördelar. Överklassens och medelklassens män hindrade kvinnor att få utbildning och tillgång till arbeten eftersom de ville behålla dem för sig själva. I arbetarklassen däremot hade kvinnorna själva insett att de användes som ”smutskonkurrenter” till män, när arbetsgivaren spelade ut kvinnor och män mot varandra. För dem handlade det om kapitalistisk utsugning och inte om att män hävdade sina intressen vis à vis kvinnor.⁴²

En annan talare fortsatte klasskampstemat när hon anklagade fruar till tjänstemän för att ta arbetstillfällen från arbetarklasskvinnor och på det viset pressa ner deras löner.⁴³ Hennes lösning på detta var – även om den inte var klart uttalad – att medelklassens kvinnor borde bli försörjda av sina män. Lönearbete skulle lämnas till arbetarklassens kvinnor, vars män hade låga löner. Under talarens resonemang låg även en kritik av att arbetsgivarna inte gav män från arbetarklassen tillräckligt höga löner för att försörja sina hustrur, det vill säga ett tydligt familjeförsörjarideal. Det orättvisa samhällssystemet var den underliggande utgångspunkten.

Emma Ihrer – som liksom Zetkin varit delegerad på Andra internationa- len i Paris 1889 – talade om de tyska arbeterskornas organisering under den tid då det socialdemokratiska partiet varit förbjudet. Hennes historik visade att arbeterskorna inledningsvis varit beroende av borgerliga kvinnors initiativ och att en medvetenhet om detta levde kvar. Ihrer nämnde till exempel att Lina Morgenstern år 1881 hade medverkat till publicering av statistik som visade arbeterskornas dåliga löner. Den allra första arbeterskeföreningen, bildad av Gertrud Guillaume-Schack, hade gjort undersökningar och skrivit petitioner, vilket gjort att alla partier hade börjat visa intresse för arbeterskor. Men föreningen förbjöds för att den var politisk. Den fick arbeta underjordiskt fram till legaliteten 1890. Emma Ihrer nämnde däremot inte att Guillaume-Schack hade organiserat stora arbeterskeförsamlingar mot inskränkningar av kvinnoarbetet, det vill säga mot särlagar för kvinnor. Ihrer hade själv varit

42. "Geschlechtssklaverei" eller "Klassensklaverei", "Schmutzkonkurrentin". 1. *Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896; Braun 1901:482f; Zetkin var känd för detta sätt att skilja på förhållandet mellan kvinnor och män i olika klasser, Hunt 1996:64f.

43. 1. *Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896.

verksam tillsammans med den adliga Gertrud Guillaume-Schack i mitten på 1880-talet, samt själv delat hennes kritiska åsikter om särslagar. 1886 hade Guillaume-Schack som utländska från Schweiz landsförvisats på grund av sin politiska verksamhet och slagit sig ner i London. Emma Ihrer hade fått böter för sin. Senare hade Ihrer kommit på kollisionkurs med Zetkin för sin villighet att samarbeta med borgerliga kvinnor och var på väg att manövreras bort från inflytande i partiet. Många tyska socialistiska kvinnor hade alltså under 1880-talet varit skeptiska till särslagar för kvinnor, precis som Clara Zetkin då varit.⁴⁴ Men nu var det slutet av 1890-talet och andra tongångar.

Lily Braun inledde den andra kvällsförsamlingen med att smickra den internationella kongressen som ett steg framåt för den tyska kvinnorörelsen. Kanske kunde hon vara generösare på hemmaplan, kanske ville hon få gehör bland de kongressdeltagare som infunnit sig? Men hon upprepade sin attack på de liberala kvinnorna i Storbritannien. Att dessa damer förstod föga av kvinno- och arbetarfrågan visades enligt Braun just av att de var emot arbetarskyddslagstiftning för kvinnor. De påstod att sådan lagstiftning begränsade arbetande kvinnors frihet, vilket Braun inte höll med om. England var för henne ett avskräckande exempel på vad samarbete med borgerliga kunde leda till: skyddslagstiftning för kvinnor kunde bli ifrågasatt.⁴⁵

Lily Braun förklarade inte för sin publik varför hon ansåg att skyddslagstiftningen enbart för kvinnor var bra. Hon måste ha tyckt att det var självklart, vilket visar på att det uppstått konsensus om lagen i hennes kretsar i Tyskland. Hon nämnde inte heller att nattarbetsförbud och andra särslagar för kvinnor sedan länge tillämpades i England.⁴⁶

Vid den sista samlingen, en söndagsförmiddag, var de borgerliga fruarna rikligt företrädna, arbeterskorna var färre. Otilie Baader, en av de ledande inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen, höll ett välargumenterat tal. Hon betonade att särslagar för kvinnor var centrala för socialdemokratisk po-

44. 1. *Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896 (och citerat ord); Braun 1901:471 prisar Gertrud Guillaume-Schack utan att nämna hennes motstånd mot nattarbetsförbud för kvinnor; Weiland 1983:134f, 278; Schmitt 1995a:24.

45. Braun-Gizycki 1896; *Vorwärts* 27/9 1896.

46. *Vorwärts* lär ha refererat detta möte, som ägde rum på fredagskvällen, varav den första delen av referatet troligen i någon av bilagorna 26/9 1896, som jag inte hittat; Zetkins tal, troligen hela, dock i *Vorwärts* 27/9 1896 och dessutom i Braun-Gizycki 1896; "[...] Damen der bürgerlichen Gesellschaft [...] (7), Braun-Gizycki 1896; Braun 1901:478.

litik och angrep kvinnokongressen för att den undvikit att ta upp detta skydd för kvinnor, som berörde fem och en halv miljon arbeterskor. Dessa, som hade arbete att utföra både hemma och på fabriken, hade inte kraft över för att organisera sig fackligt eller politiskt. Såsom mödrar för den kommande generationen behövde de statligt beskydd. Kroppsligt förstörda kvinnor födde inte sunda barn. Det skydd som socialdemokraterna dittills hade fått igenom, bland annat nattarbetsförbudet, var långt ifrån tillräckligt eftersom barnadödligheten fortfarande var stor. Förutom nattarbetsförbudet ville Baader införa en betald moderskapsledighet, förbud mot att använda kvinnor i farliga arbeten i fabriker och en begränsning av den dagliga arbetstiden för kvinnor. En åtta timmars arbetsdag borde till en början införas enbart för kvinnor. Givetvis ville hon ha en förbättrad fabriksinspektion för att övervaka lagstiftningen.⁴⁷

Baader såg nattarbetsförbudet bara som en länk i en kedja av arbetarskyddslagar som behövde införas. Vissa av hennes krav handlade om lagar som inledningsvis skulle gälla kvinnor, som ett första steg, fram till att de kunde utsträckas till män. Andra krav handlade om speciella situationer i kvinnors liv, som graviditet och barnafödande. Det är i efterhand något oklart vilka lagar som Ottilie Baader ansåg borde spridas till alla arbetande och vilka som var menade att enbart gälla kvinnor även på längre sikt. Men hon argumenterade på ett sätt som gör det klart att hon ansåg att *alla* kvinnor var i behov av särskilda former av skydd som eventuellt blivande mödrar. Hon framställde det som om det bara varit socialdemokraterna som hade drivit igenom nattarbetsförbudet i riksdagen 1891, fast hon måste ha varit medveten om att de inte varit ensamma. Bakom förbudet låg även kejsarens socialpolitik och Berlinkonferensens rekommendation, vilket andra grupper i riksdagen slutit upp kring.

Tre viktiga funktioner hade den socialdemokratiska motkongressen med sina folkförsamlingar fyllt; den hade markerat ett avståndstagande från den borgerliga kongressen och de kvinnor där som ville samarbete, markerat tillhörighet till den socialistiska praktiken och ideologin samt framhållit de konkreta insatser för arbetarkvinnor som socialdemokrater var i färd med att genomföra.

47. Rubrik: "Der gesetzliche Schutz der Arbeiterinnen", 2. *Beilage zum Vorwärts* 29/9 1896; Ottilie Baader räknades i början av 1900-talet till de ledande inom sitt parti. Zeisler 1978:38; Schmitt 1995a:98ff.

De socialdemokratiska kvinnorna var inte negativa till de frågor den borgerliga vänsterflygeln tagit upp; de avvisade samarbete därför att de borgerliga inte kunde acceptera en total samhällsförändring, som eventuellt måste genomföras med våld. Under partidagarna i Gotha i oktober samma år poängterade Clara Zetkin återigen sitt avståndstagande från den borgerliga kvinnorörelsen och förfäktade vikten av en ”klar gränsdragning” mot den. Detta var långt ifrån åsikten bland alla socialdemokratiska aktiva kvinnor vid denna tid. Däremot fanns en enighet om vikten av ett arbetarskydd för kvinnor. Det var dessutom något som många borgerliga kvinnor i Tyskland redan var positiva till – och några år senare stod hela den borgerliga kvinnorörelsen enade bakom särskilda skyddslagar för kvinnor. Clara Zetkin visste att det var viktigare att ha det mäktiga socialdemokratiska partiet i ryggen än att gå i allians med en svag borgerlig kvinnorörelse och hon uttryckte sig klart om det:

Och det skulle vara dumt, om vi, som bakom oss har den kompakta makt som socialdemokratin skapat, skulle vilja ansluta oss till de borgerliga kvinnorna, bakom vilka det inte finns någon social maktkonstellation alls.⁴⁸

Zetkin handlade som en pragmatisk politiker fastän hon åberopade principiella skäl för sitt ställningstagande. Hennes uttalande låter också förstå att partiets alla kvinnor inte ännu var riktigt överens om avståndstagandet. Zetkin talade för att övertyga de ännu inte helt införstådda, genom att säga att det vore oklokt att inte hålla med den starkare. Henrietta Fürth såg till exempel gärna ett samarbete med vissa borgerliga kvinnor, liksom Emma Ihrer och Lily Braun. Men klass gick alltid före kön för Clara Zetkin, och hon var partitrogen när det kom till kvinnopolitiska överväganden. Det är i skenet av detta som hennes tidigare nämnda omsvängning om nattarbetsförbudet måste förstås.⁴⁹ Hon blev den kvinna som länge bestämde den tyska socialdemokratiska kvinnorörelsens politik och hennes inflytande skulle komma att sprida den till andra länder. Och politiken bestämdes till mycket stor del av männen i partiet. Kvinnorna var politiskt underordnade i denna kraftigt

48. Berlin 1896:173; "Und es wäre töricht, wenn wir, hinter denen die kompakte soziale Macht der Sozialdemokratie steht, uns den bürgerlichen Frauen, hinter denen keine soziale Macht steht, anschliessen wollten", citat ur Sauer 1975:3 som hänvisar till "Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands [...] Gotha vom 11. bis 16. Oktober 1896"; Weiland 1983:108, 134, 278, 292; "Reinliche Scheidung", Schmitt 1995a:24 & 1995b:63ff; Hunt 1996:66.

49. Se kap 5 om Andra internationalen i denna bok.

mansdominerade rörelse där det fanns en stor skepsis till kvinnor, som fackligt aktiva och till och med som arbeterskor. År 1897 skulle fackligt aktiva mäns negativa attityder till lönearbetande kvinnor ventileras vid en märkligt sammansatt kongress i Zürich.

Det socialdemokratiska partiet i Tyskland ville två motsägelsefulla saker på samma gång: den ena huvudsakligen i teorin, den andra i praktiken. Partiet ville i teorin behandla kvinnor jämlikt; det fanns enligt denna princip ingen kvinnofråga på sikt inom arbetarklassen, inte i dess organisationer och inte mellan enskilda kvinnor och män ur arbetarklassen. Alla var lika goda och därmed lika jämlika inför kapitalismen. Detta var nästan en dogm. Mellan arbetarklassens män och kvinnor rådde – teoretiskt – harmoni. På en icke-ideologisk, mer praktiskt diskursiv nivå talades inom partiet ständigt om ”kvinnor” som en grupp, som hade bestämda karaktäristika: de ”konkurrerade” med män, de var svåra att organisera, de underbjöd mäns löner och höll nere den allmänna lönenivån, de borde ägna sig åt att vara goda mödrar och hustrur etc. Det var svårt för kvinnor att finna en ideologiskt logisk tråd inom socialismen som var förenlig med partiets praktiska politik och kvinnosynen hos arbetarklassens män.

Partiet var inställt på att inom det innevarande kapitalistiska systemet särbehandla kvinnor, gärna med lagens hjälp. Nattarbetsfrågan blev ett sådant fall. I slutet av 1880-talet och ännu i början av 1890-talet hade tyska socialdemokratiska kvinnor motsatt sig särlagar för kvinnor. Dessa protester hade tystnat. Det sades senare att dessa kvinnor stått ”under inflytande av förespråkare för en borgerlig kvinnorrättighetspolitik”.⁵⁰ Av de kvinnor som förblev aktiva och framträdande i det tyska socialdemokratiska partiet brydde sig några inte alls om kvinnofrågan, som Rosa Luxemburg, eller lät frågan bli vagt analyserad som i August Bebels inflytelserika bok *Kvinnan och socialismen*. Till de sistnämnda hörde Clara Zetkin, som i kvinnofrågan inte avvek från sina manliga partikamraters åsikter utan – tycks det – enkelt övergav sin egen analys om jämlikhet på arbetsmarknaden från år 1889. Från början av 1890-talet arbetade hon i kampanjform för särlagar och hämtade argument i kvinnors annorlunda biologi och i moderskapet. Detta formulerades i en serie

50. “[...] was much under the influence of the champions of bourgeois woman's rights.” *Reports to the First International Conference of Socialist Women ... 1907*:10, Callesens Samling ABBA; Schmitt 1995a & b.

artiklar i hennes tidskrift *Die Gleichheit*. Inom det tyska socialdemokratiska partiet hade principen om jämlikhet mellan kvinnor och män fått ge vika för diskurser och handlingar utifrån en syn på kvinnan som var präglad av hennes potentiella moderskap. Kvinnor som ville behålla politiska positioner fick ändra sin inställning och rätta in sig i ledet bakom männen.⁵¹

Borgerlighet, socialism och det undanfösta nattarbetsförbudet

Den formulering om nattarbetsförbudet för kvinnor, som börjat resas på internationella kvinnokongresser, nämligen att förorda skyddslagar för alla men inga speciella lagar för kvinnor, lyste med sin frånvaro i Berlin 1896. Inställningen skymtade eventuellt i Maria Montessoris inlägg men en betoning av motsättningarna mellan kvinnor och män tog överhanden i hennes analys. I Berlin 1896 saknades den socialistiska feminismens diskurs, den som ville ge arbetarskydd för alla, män som kvinnor. De vänsterradikala höll tyst och de tyska socialdemokratiska kvinnorna vände sig mot jämlikheten i samband med sin argumentering för ett nattarbetsförbud för kvinnor. De förra var ängsliga för en splittring inom sina egna led och ville även gärna etablera någon form av samarbete mellan alla organiserade kvinnor. De senare däremot ville profilera sig mot "borgerliga" kvinnor och ställa sig solidariskt sida vid sida med sina män. Socialdemokratiska kvinnor förde över mycket av debatten till att handla om kvinnan som moder och om de ofödda barnens behov. Kvinnan sågs ofta i sin funktion inom familjen. Moderligheten var även omhuldad inom majoriteten av den tyska kvinnorörelsen, liksom den så kallade samhällsmoderligheten.⁵²

Att det under kongressen 1896 hade handlat om att skapa en klar gränsdragning snarare än om sakfrågor, visas av att ett samarbete inte heller blev möjligt när de organiserade tyska borgerliga kvinnorna blev öppet positiva till skyddslagar för kvinnor under slutet av 1890-talet. En sådan tysk nationell konsensus för sär lagar i kvinnorörelsen hade uppnåtts redan omkring

51. *Die Gleichheit* 1891–1911; Henrietta Fürth (1861–1936) fortsatte att försvara ett samarbete. Weiland 1983:107f, även 113ff; Schmitt 1995a:43ff.

52. T ex Stoehr 1987; Taylor Allen 1985; Melander 1994.

år 1897/98, det vill säga bara några år efter Berlinkongressen. Till detta hade Jeanette Schwerin varit väsentligt bidragande. Hon hade en nära medarbetare, den unga Alice Salomon, som skulle föra denna uppfattning vidare ut på det internationella fältet.⁵³ Salomon och Clara Zetkin blev tyska taleskvinnor för sårslagar utanför sitt lands gränser och de bidrog till att lagstiftningen på sikt blev internationellt spridd. För om nattarbetsförbudet knappast längre var aktuellt som stridsfråga mellan kvinnor i Tyskland efter 1898, fortsatte det att diskuteras livligt på internationella kongresser.

53. Braun 1901:472f; Weiland 1983:235ff; 247f; Schmitt 1995b:141.